

TERESA SOKÓŁ
Muzeum Pana Tadeusza
Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu
ORCID 0000-0002-6384-1494

ZESZYTY
KALISKIEGO TOWARZYSTWA
PRZYJACIÓŁ NAUK NR 21
STUDIA HISTORYCZNE
NAD ARCHITEKTURĄ,
URBANISTYKĄ I SZTUKĄ
KALISZ 2021
ISSN 1426-6547

PROTESTANCI W REGIONIE KALISKIM W XVI-XVIII WIEKU I ICH BUDOWNICTWO KOŚCIELNE. ZARYS PROBLEMATYKI

Celem artykułu jest wstępne przedstawienie problematyki protestanckiego budownictwa kościelnego w okresie od XVI do XVIII w. na terenie dawnych powiatów kaliskiego, konińskiego i pyzdrskiego, należących do województwa kaliskiego z czasów I Rzeczypospolitej. W tekście obszar ten określany będzie jako „region kaliski”. Analizie poddane zostaną te świątynie, wybudowane w wymienionym czasie dla braci czeskich i gmin luteranckich, które zachowały się do dziś, w większości przypadków pełniąc funkcję kościoła katolickiego. Podjęta zostanie również próba rozpoznania tych protestanckich fundacji, które nie przetrwały do chwili obecnej. W grupie tej znajdują się m.in. kościoły olęderskie. Zasadnicze pytanie przyświecające powziętym rozważaniom odnosi się do form architektonicznych i układów przestrzennych, jakie otrzymywały w zakreślonym okresie na tym terenie innowiercze świątynie. Zagadnienie kościelnej architektury protestanckiej omówione zostanie w kontekście historycznym, ukazującym okoliczności wznoszenia świątyń ewangelickich, jak również ich późniejsze losy. Integralną częścią opracowania są zamieszczone na końcu artykułu tabele, systematyzujące chronologię budowy obiektów kościelnych braci czeskich i luteran (w tym olędrów).

Podstawową bazę źródłową dla niniejszego szkicu stanowiły wydane w XIX i do lat 30. XX w. publikacje polskich i niemieckich historyków, zawierające informacje na temat zakreślonej wyżej problematyki¹. Cennym źródłem okazała się pionierska praca poznańskiego archiwisty Józefa Łukaszewicza *O kościołach braci czeskich w dawnej Wielkiej Polsce* (1835), powstała m.in. w oparciu o materiały z archiwum braci czeskich w Lesznie i archiwów grodzkich w Pozna-

¹ Wszystkie pozycje bibliograficzne wskazane we wstępnej części artykułu przywołuję szczegółowo w przypisach części analitycznej.

niu. W rozpoznaniu lokalizacji gmin protestanckich w regionie kaliskim oraz ich świątyń pomocne były także inne dzieła tego Autora: *Krótki historyczno-statystyczny opis miast i wsi w dzisiejszym powiecie krotoszyńskim od najdawniejszych czasów aż po rok 1794* (1869-1875) oraz *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej dyecezyi poznańskiej* (1858-1859). Informacji na ten temat dostarczyły również monografie historyczne powiatów kaliskiego (1887) i pyzdrskiego (1888) Edmunda Calliera.

Duże znaczenie dla pozyskania wiedzy o dziejach parafii ewangelickich w regionie kaliskim miały monografie *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen* (1904) Alberta Wenera i Johanna Steffaniego oraz *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese* (1937) Eduarda Kneifela. Dopisać w tym miejscu należy także inwentarz zabytków sztuki Prowincji Poznańskiej Juliusa Kohtego (1896), poszerzony o podstawowe dane z zakresu architektury protestanckich kościołów. Wartościowym wydawnictwem źródłowym, pomocnym w określeniu historycznych granic powiatów kaliskiego, konińskiego i pyzdrskiego okazały się opublikowane w Internecie rejestry poborowe województwa kaliskiego w XVI w.

W poznaniu dziejów reformacji w regionie kaliskim nieocenioną pomoc stanowiły dzieła Jolanty Dworzaczkowej, zarówno monograficzne opracowanie dotyczące braci czeskich w Wielkopolsce w XVI-XVII wieku (1997) czy zbiór studiów na temat dziejów Jednoty na terenach dawnej Rzeczypospolitej, jak również studia poświęcone dziejom wielkopolskiej reformacji i kontrreformacji (1995). Z kolei syntetyczne opracowanie luteranckiego budownictwa kościelnego na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej Jana Harasimowicza (2012) pozwoliło poznać kontekst historyczny powstawania tego rodzaju architektury na badanym obszarze. Podjętą w niniejszym szkicu problematykę osadnictwa olędrów i ich budownictwa kościelnego oparto głównie na pracach Zbigniewa Chodyły (2012) i Olgierda Kieca (2012) o olędrach w Nekli i okolicach, jak również Wiesławy Kowalskiej i Zbigniewa Chodyły o Puszczy Pyzdrskiej (2010).

Zagadnienie odnoszące się do samej architektury protestanckich kościołów w regionie kaliskim zajmuje niewiele miejsca w literaturze. Poza *Katalogiem Zabytków Sztuki w Polsce* (t. 5, z. 11, 16, 29) zawierającym podstawowe informacje w tej dziedzinie, syntetyczną charakterystykę kilku obiektów przyniósł artykuł Zofii Ostrowskiej-Kęłbowskiej o sztuce w okresie Oświecenia (1969), a analizę stylistyczno-porównawczą kościoła św. Jana Chrzyciela w Krotoszyźnie – rozprawa Witolda Miedziaka na temat fundacji architektonicznych rodziny Rozdrażewskich (2018).

KOŚCIOŁY BRACI CZESKICH

Reformacja: poł. XVI – 2 poł. XVI w.

Region kaliski odegrał istotną rolę w dziejach reformacji w Rzeczypospolitej. Wśród polskich zwolenników nowinek religijnych na tym obszarze dominowało wyznanie braci czeskich. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w założeniu w regionie kaliskim, obok województwa poznańskiego, największej liczby gmin Jednoty Brackiej.

Wygnani z Czech w 1548 r. przez Ferdynanda Habsburga bracia czescy udawali się do Prus Książęcych, gdzie obiecano im wolność wyznania. W drodze wielu członków społeczności podróżowało przez teren Wielkopolski, na co uzyskano pozwolenie od Andrzeja Górki, starosty generalnego tego regionu. Życzliwie przyjęci przez Górkę, niektórzy z braci przez krótki czas zamieszkali w jego miasteczkach, m.in. w Kórniku i Koźminie. Przybysze dali się poznać jako pracowici i skromni ludzie, mówiący w zrozumiałym języku, a ich duchowni przyciągali uwagę osobistymi zaletami. Czynniki te zapewne wpłynęły na wybór konfesji przez polskich zwolenników reformacji na badanym obszarze. Wyznanie braci czeskich przyjmowała przede wszystkim szlachta. W latach 1557-1558 powstała trzecia, obok czeskiej i morawskiej, polska prowincja Jednoty, z własnym seniorem Jerzym Izraelem. Szlacheccy właściciele ziemscy – wyznawcy i sympatycy nauki Jednoty – zakładali zbory w swoich dobrach, w większości przypadków poprzez przekazanie duchownym braci katolickich kościołów parafialnych wraz z uposażeniem. Gminy w małych miasteczkach i wsiach obejmowały zazwyczaj szlacheckich patronów z rodzinami, część ich służby, okoliczną szlachtę i niewielką liczbę mieszczan oraz chłopów².

W drodze przejścia dawnych kościołów parafialnych w powiecie kaliskim powstały zbory: w Koźminku³ (jeden z najstarszych i najznaczniejszych), w Bliżanowie, Broniszewicach, Choczcu, Gołuchowie, Kamieniu, Karminie, Stawiszynie. W powiecie konińskim założono gminy: w Cieninie, Grodźcu, Kawnicach, Krzymowie, Myśliborzu, Rychwale, Wyszynie, natomiast w powiecie pyzdrskim: w Bardzie, Cerekwicy, Krotoszynie, Lutogniewie. Zakładano je od lat 50. XVI w.⁴.

² Jolanta Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI-XVII wieku* (Warszawa: Semper, 1997), 19-21, 26-29, 54, 57, 59; por. Jolanta Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce* (Poznań: Wydawn. Poznańskie, 1995), 170; Jolanta Dworzaczkowa, *Z dziejów braci czeskich w Polsce* (Poznań: Instytut Historii UAM, 2003), 123. nn

³ Jego patronem był Jakub Ostroróg, gorliwy wyznawca nauki braci czeskich. W Koźminku odbył się w 1555 r. synod, na którym zawiązano krótkotrwałą unię braci czeskich i kalwinistów, por. Dworzaczkowa, *Bracia*, 26-29.

⁴ Tamże, 54; Dworzaczkowa, *Z dziejów*, mapa; „Atlas historyczny Polski. Rejestry

Rozwój gmin braci czeskich został zahamowany na przełomie XVI i XVII stulecia. Wiele zborów utraciło wówczas użytkowane dotąd świątynie, które powróciły do rąk katolików. Najczęściej wiązało się to z odejściem od reformacji i przejściem na katolicyzm szlacheckich patronów, albo było skutkiem sprzedaży wsi lub miasteczka katolickim właścicielom. Tym samym żywot gmin braci czeskich stawał się mocno zagrożony, wiele z nich przestało istnieć⁵.

W okresie kształtowania się wspólnot braterskich, kiedy przejmowano kościoły katolickie, bardzo rzadko zdarzało się budowanie nowych świątyń. W odosobnionych wypadkach decydowano się na wznoszenie drewnianych, raczej niewielkich budowli, które nie przetrwały do naszych czasów⁶. Fundował je w swoich dobrach Wojciech Marszewski, zamożny dziedzic, który

...słuchając nauk w uniwersytecie wittenberskim (1539) pod Marcinem Lutrem, napoił się zasadami reformacji, a słysząc mistrza swego chwającego wyznanie Braci czeskich, chwycił się go natychmiast, skoro się ono wraz z wychodźcami czeskimi w roku 1548 w Wielkiej Polsce zjawilo⁷.

Wiadomo o wystawieniu przez niego kościoła w Marszewie w powiecie kaliskim zaraz po 1553 r.; budynek spłonął jednak przed 1639 r. W jego miejsce zbudowano nową świątynię, która funkcjonowała do czasów „potopu” szwedzkiego, kiedy to została zamknięta przez katolicką wdowę po Zawadzkiem, kolejnym właścicielu Marszewa⁸. Z kolei Rafał Leszczyński zabrał kościołowi katolickiemu w Gołuchowie całe jego uposażenie, jednocześnie dla założonej we wsi gminy ufundował nową świątynię⁹.

Kontrreformacja: k. XVI – 1 poł. XVII w.

W okresie kontrreformacji, po powrocie do rąk katolików kościołów użytkowanych dotąd przez braci, w niektórych gminach wybudowali oni nowe, własne obiekty do celów kultu. Zapewne były to, proste, drewniane budynki, które nie zachowały się do dziś¹⁰.

poborowe województwa kaliskiego w XVI w.”, w: *Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski* (2), red. Marek Słoń (Instytut Historii PAN im. Tadeusza Manteuffla, 2015), online: <http://atlasfontium.pl>, [dostęp: 20 VIII 2021].

⁵ Dworzaczkowa, *Bracia*, 95-96.

⁶ Tamże, 76.

⁷ Józef Łukaszewicz, *O kościołach Braci Czeskich w dawnej Wielkiej Polsce* (Poznań: Pompejusz Karol), 1835, 275, online: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/show-content/publication/edition/3099?id=3099>, [dostęp: 20 VIII 2021].

⁸ Tamże, 318-320; Dworzaczkowa, *Bracia*, 134; Dworzaczkowa, *Reformacja*, 32.

⁹ Dworzaczkowa, *Bracia*, 76.

¹⁰ Dworzaczkowa, *Z dziejów*, 21.

Krzysztof Mycielski chcąc reaktywować gminę w Chocz, po wykupieniu miasteczka z rąk katolickiego dziedzica w 1609 r., wznosił w mieście kościół dla braci; jednak po dziesięciu latach drogą zastawu Chocz stał się własnością katolika¹¹. W tych okolicznościach wspólnota braterska nie przetrwała, podobnie jak i budynek kościelny.

Nową świątynię zbudowano na początku XVII w. w Karminie (powiat kaliski). Padła ona pastwą płomieni w 1640 r., ale już w roku następnym postawiono nową, dzięki składkom szlachty i osiadłych w Wielkopolsce Szkotów¹². W tym czasie, pierwotnie niewielka gmina karmińska, po wykupieniu połowy wsi około 1630 r. przez Piotra Koźmińskiego znacznie się powiększyła i wzmocniła. Sytuacja ta zmieniła się po „potopie” szwedzkim, kiedy to położenie protestantów zdecydowanie się pogorszyło. Innowierców traktowano z coraz większą dezaprobatą, bo „trzymali” ze Szwedami. W tym kontekście, zbudowany przy pomocy wielu darczyńców kościół nie przetrwał – w 1657 r. spalili go miejscowi, katoliccy chłopi¹³.

W Żychlinie, w powiecie konińskim, powstała nowa gmina Jednoty, którą założyła prawdopodobnie Dorota z Korzbok Zawadzkich, wdowa po Piotrze Żychlińskim. Z jej fundacji wybudowano drewniany kościół w 1610 r.¹⁴ I ten obiekt nie zachował się do dziś – obecny budynek pochodzi z drugiej ćwierci XIX w.

W powiecie pyzdrskim najznacniejszą była gmina w Krotoszynie. W mieście tym powstał nietypowy w tym kontekście, bo wyróżniający się skalą i okazałością, murowany kościół dla braci czeskich, który dotrwał do chwili obecnej jako fara pw. św. Jana Chrzciciela. Obiekt ten ufundował w końcu XVI w. należący do Jednoty Jan Rozdrażewski¹⁵. Bracia nie zdążyli go jednak objąć, gdyż już w rok

¹¹ Dworzaczkowa, *Bracia*, 103.

¹² Łukaszewicz, *O kościołach*, 293-4. Miała tu miejsce wyjątkowa sytuacja, gdyż użytkowany wcześniej przez braci kościół katolicki został zwrócony pierwotnym właścicielom dopiero w 1646 r., tj. w kilka lat po wybudowaniu przez braci nowego (Dworzaczkowa, *Bracia*, 102-103).

¹³ Dworzaczkowa, *Bracia*, 176, 133-134. Istniały gminy, które odprawiały swoje nabożeństwa we dworze dziedzica, np. stanowiąca kontynuację zborów w Karminie i Marszewie wspólnota w Kurcewie, ostatnia w ziemi kaliskiej, która przestała funkcjonować u schyłku XVII stulecia (Dworzaczkowa, *Bracia*, 180).

¹⁴ Dworzaczkowa, *Z dziejów*, 47. Wspólnota ta, jako parafia ewangelicko-reformowana istnieje do dziś. Od końca XVII w. do zboru w Żychlinie afiliowany był zbor w Woli Łaszczowej (powiat koniński), założony w 1614 r. z fundacji Katarzyny z Łaszczowa (Łukaszewicz, *O kościołach*, 357).

¹⁵ W literaturze data budowy kościoła określana jest na lata 1592-1597, por: Edmund Callier, *Powiat pyzdrski w XVI stuleciu. Szkic geograficzno-historyczny* (Poznań: W. Simon, 1888), 135; Kazimierz Krotoski, *Dzieje miasta Krotoszyna. Miasto Krotoszyn i jego dziedzice za czasów polskich (od 1415 do 1779)* (1) (Krotoszyn: Magistrat Miasta Krotoszyna, 1930), 52; W. Miedziak wskazuje na ostatnią ćwierć XVI w.: Witold Miedziak, „Fundacje architektoniczne rodziny Rozdrażewskich – problemy stylu i znaczenia formy”, *Artium Quaestiones* 29 (2018): 321-347, przypis nr 9.

po śmierci fundatora Katarzyna z Potulickich, jego druga małżonka, przekazała świątynię katolikom¹⁶. Budowlę wzniesiono w formie gotyckiej, trójnawowej bazyliki z wieżą od zachodu, połączonej z elementami nowożytnymi. Wyniosła nawa główna, ale bez wyodrębnionego prezbiterium, otrzymała trójboczne zamknięcie. W przedłużeniu niskich naw bocznych umieszczono znacznie szersze kwadratowe kaplice, przywołujące skojarzenie ze średniowiecznym transeptem. Takie rozwiązanie formalne klasyfikuje krotoszyńską farę jako typ krzyżowego kościoła bazylikowego, który, ukształtowany najprawdopodobniej we Włoszech, przyjął się w Polsce od przełomu XVI i XVII stulecia; W. Miedziak zwrócił uwagę na tę świątynię jako „jedną z wczesnych realizacji takiego modelu”¹⁷.

W gotyckie tradycje wpisuje się surowa nieotynkowana wieża, opięcie budowli uskokowymi przyporami, wprowadzenie w nawach bocznych i kaplicach głęboko rozglifionych okien ostrołukowych, a w wieży – bardzo wąskich, również ostrołucznych. Nowe, renesansowe i manierystyczne elementy bryły budowli to dzielone gzymsami i pilastrami szczyty, ujęte w wolutowe spływy ze sterczynami, półkoliste zamknięcia okien prezbiterium i okna nawy głównej, z charakterystycznymi okulusami od strony południowej. Tradycja późnośredniowieczna i wpływy nowożytności określają również wnętrze świątyni. Filary arkady dzielące przestrzeń na trzy nawy zamknięte są półkoliście. Nawę główną, o ścianach pozbawionych podziałów, przekrywa renesansowa kolebka z lunetami, umożliwiającymi doświetlenie wnętrza. Natomiast nawy boczne i kaplice posiadają sklepienia krzyżowe, których wsporniki otrzymały kształt lwich masek i główek aniołków.

Wzniesienie budowli braci czeskich w duchu gotyku, co było popularne w budownictwie sakralnym Jednoty (kościół w Waszkowie, obecnie Św. Antoniego, powiat kościański, województwo poznańskie, 1635¹⁸; kościół św. Jana w Lesznie, 1653¹⁹), mogło wynikać z potrzeby „łączości z wielowiekową, «pierwotną» tradycją Kościoła”. Ale i katolicy budujący w tym czasie swoje kościoły w tra-

¹⁶ Jolanta Dworzaczkowa, Halina Kowalska, „Rozdrażewski (Rozrażewski) Jan h. Doliwa”, w: *Polski Słownik Biograficzny* (32), red. Emanuel Rostworowski, Henryk Markiewicz (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1989–1991), 371–373. Por.: Józef Łukaszewicz, *Krótki historyczno-statystyczny opis miast i wsi w dzisiejszym powiecie krotoszyńskim od najdawniejszych czasów aż po rok 1794* (2) (Poznań: Jan Konstanty Żupański, A. Schmädicki, 1875), 210–211.

¹⁷ Miedziak, „Fundacje”, 321–347. Autor (przypis 57) powołuje się na Adama Miłobędzkiego, rozróżniającego typ kościoła krzyżowego jednonawowego, w którym kaplice umieszczano symetrycznie po bokach, i krzyżowego bazylikowego, w którym stanowiły one przedłużenie naw bocznych (Adam Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku* (Warszawa: PWN, 1980), 63. Aneksy ulokowane przy kaplicach od wschodu oraz kruchta północna są osiemnastowieczne.

¹⁸ Łukaszewicz, *O kościołach*, 354.

¹⁹ Tamże, 303.

dycjach gotyckich używali takiego argumentu. Na terenie Wielkopolski kościoły o cechach gotyckich z elementami nowożytnymi budowano na przestrzeni XVI w. do pierwszych dziesięcioleci XVII stulecia²⁰ (kościół parafialny w Grabieni-cach, powiat koniński, ok. 1597 r.; kościół parafialny w Rozdrażewie, powiat pyzdrski, 1 ćw. XVII w.²¹).



Il. 1. Kościół pw. Św. Jana Chrzciciela, pierwotnie braci czeskich, Krotoszyn, widok ogólny. Fot. Autorki

W Borzęcizkach w powiecie pyzdrskim murowana świątynia Jednoty powstała w końcu XVI w. z fundacji Krzysztofa Mycielskiego, wyznawcy nauki braci czeskich²². Bracia jednak krótko cieszyli się tym obiektem, gdyż już w 1609 r. dziedzic Borzęcizek sprzedał wieś katolickim właścicielom²³. Kościół ten z powodu zniszczenia częściowo rozebrano i przebudowano blisko połowy

²⁰ Miedziak, „Fundacje”, 321-347.

²¹ Tamże, 330.

²² Zofia, Jan Kębłowski, *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce* (5/11), (Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 1973), 6. J. Dworzaczkowa jako datę wzniesienia budowli podaje rok 1604 – w tym czasie został odlany dzwon ufundowany przez Krzysztofa Mycielskiego i jego żonę Annę z Sokołowa, na którym widnieje napis fundacyjny z datą 1604 (Dworzaczkowa, *Bracia*, 54, 76).

²³ Dworzaczkowa, *Bracia*, 101.



Il. 2. Kościół pw. Św. Jana Chrzciciela, pierwotnie braci czeskich, Krotoszyn, nawa główna. Fot. Autorki

XVIII w.²⁴ Z oryginalnej późnorennesansowej budowli zachowała się dzisiejsza zakrystia. Przekrywa ją sklepienie krzyżowe, zdobione nowożytnymi motywami rozet, uskrzydłych główek anielskich i plecionki. Obecnie obiekt użytkuje parafia rzymskokatolicka pw. św. Marcina.

²⁴ Tomasz Konopiński, *Kościół w Borzęcizkach i jego patronowie od roku 1600 do naszych czasów* (Poznań 1906), odbitka z Dziennika Poznańskiego, test w wersji elektronicznej przygotował Rafał Witkowski, online: http://biblioteka.muzeum.krotoszyn.pl/zrodla/3734_2.pdf, [dostęp: 26 VII 2021].

KOŚCIOŁY LUTERAŃSKIE

Reformacja: poł. XVI – 2 poł. XVI w.

W dobie reformacji, za panowania Zygmunta Augusta, na ziemi kaliskiej rozpowszechniała się również nauka Marcina Lutra, choć nie znalazła tak licznych zwolenników jak wyznanie braci czeskich. Luteranie, podobnie jak bracia czescy, przejmowali w tym czasie kościoły katolickie w tych miastach, miasteczkach i wsiach, w których dziedzice i starostowie skłaniali się ku nowej nauce. W powiecie konińskim gminy ewangelickie przejęły kościoły w Koninie (pw. św. Ducha)²⁵, w powiecie kaliskim – w Pleszewie²⁶. Dotyczyło to także licznych kościołów w powiecie pyzdrowskim: w Kórniku (kolegiata)²⁷, Bninie²⁸, Smolicach, Pogorzeli, Żerkowie²⁹, Miłosławiu, Biechowie³⁰.

Nowy budynek do odprawiania nabożeństw zbudowano w czasie reformacji w Lubini Małej (powiat kaliski). Luteranin Łukasz Suchorzewski wystawił tu kościół drewniany „na kształt kaplicy”, a „pojednawszy się z łaski boskiej z Kościołem świętym, kaplicę tę na kościół obrócił i poświęcić ją kazał pod tytułem Świętej Trójcy”³¹. Obiekt ten obecnie nie istnieje.

²⁵ [Choraży], „Konin”, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (4), red. Filip Sulimierski, Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski (Warszawa: nakł. Władysława Walewskiego, 1883), 333-336, online: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_IV, [dostęp: 4 IX 2021].

²⁶ Andrzej Szymański, „Pleszew w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej”, w: *Dzieje Pleszewa*, red. Marian Drozdowski (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1989), 51-89.

²⁷ Józef Łukaszewicz, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej* (1) (Poznań: Wilhelm Decker, Jan Konstanty Żupański, 1858), 336.

²⁸ Albert Werner, Johannes Steffani, *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen* (Lissa: Friedrich Ebbeckes, 1904), 19, online: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/34695/-edbudynkieition/51858/content>, [dostęp 15 VIII 2021].

²⁹ Józef Łukaszewicz, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynności w dawnej diecezji poznańskiej* (2) (Poznań: Wilhelm Decker, Jan Konstanty Żupański, 1859), 93, 161, 217.

³⁰ Łukaszewicz, *Krótki opis historyczny* (1), 357, 365; „Atlas historyczny Polski. Rejestry poborowe województwa kaliskiego w XVI w.”, w: *Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski* (2), red. Marek Słoń (Instytut Historii PAN im. Tadeusza Manteuffla, 2015), online: <http://atlasfontium.pl>, [dostęp: 20 VIII 2021]. W Koźminie, w okresie reformacji, luteranie odprawiali swoje nabożeństwa w tutejszym zamku (Werner, Steffani, *Geschichte*, 155).

³¹ Łukaszewicz, *Krótki opis historyczny* (2), 225.

Kontrreformacja: 1 ćw. XVII w.

W większości wypadków, w okresie kontrreformacji, po przejściu dziedziców na katolicyzm, tylko po kilkudziesięciu latach użytkowania, zajęte przez luteran kościoły wracały do rąk katolików³². Wyjątkowa sytuacja miała miejsce w Miłosławiu, w którym funkcjonował jeden ze znaczniejszych luteranickich zborów. Drewniany kościół katolicki, przejęty przez luteran, w 1620 r. został rozebrany z inicjatywy właściciela miasta Łukasza Górskiego, a na jego miejscu postawiono dla gminy nowy, murowany z cegły. Po siedmiu latach, kiedy Górski powrócił do wiary katolickiej, budynek ten przekazano katolikom³³. Pierwotna, XVII-wieczna budowla otrzymała kształt gotyckiej świątyni, jednonawowej i bez wyodrębnionego prezbiterium, zamkniętej trójbocznie, z zakrystią od północy, z oszkarpowanym korpusem nawowym rozczłonkowanym ostrołuczными oknami. Kościół miłosławski jest interesującym przykładem świątyni luteranickiej, nawiązującej w bryle do form średniowiecznych. Budynek ten przebudowano w XIX w. i następnie rozbudowano na początku kolejnego stulecia. Z tego okresu pochodzą kruchta przy głównym wejściu, szczyt fasady zwieńczony wieżą, nawy boczne, loża nad zakrystią i kaplica patronacka Kościelskich. Efektem późniejszych przekształceń jest również wnętrze świątyni³⁴. Obecnie jest to kościół rzymskokatolicki pw. św. Jakuba Większego Apostoła.

Kontrreformacja: 2 ćw. XVII w. – 1767 r.

Kolejny rozdział w dziejach luteranizmu i jego budownictwa kościelnego w regionie kaliskim rozpoczął się wraz z osiedlającymi się wzdłuż granicy ze Śląskiem uchodźcami religijnymi z ogarniętego wojną 30-letnią (1618-1648) Śląska. Uciekających przed prześladowaniami – także po ustaniu działań wojennych – uchodźców i emigrantów, głównie niemieckich rzemieślników, chętnie przyjmowała w swoich dobrach polska szlachta. Kierując się przede wszystkim względami ekonomicznymi, panowie zakładali dla luteranickich przybyszów nowe miasta, gwarantując gminom wolność religijną i pozwolenie na budowanie obiektów do odprawiania obrządków swojego wyznania. Takie gminy powstały wówczas w południowej części powiatów pyzdrskiego i kaliskiego, m.in. w Kobylinie (1630), Zdunach (1637) i Jutrosinie (1642)³⁵.

³² Fala konwersji na katolicyzm na przełomie XVI i XVII w. wiązała się m.in. z działalnością wielkopolskich jezuitów.

³³ Werner, Steffani, *Geschichte*, 218.

³⁴ M. Kwiczala, *Katalog Zabytków Sztuki w Polce (5/29)* (Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 1960), 10.

³⁵ Jan Harasimowicz, „Luteranickie budownictwo kościelne na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej”, w: *Kościół luteranicki na ziemiach polskich (XVI-XX w.). W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. Jarosław Kłaczek (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2012), 187-222.

Świątynie wznoszone przez te gminy reprezentowały zapewne charakterystyczny dla budownictwa kościelnego śląskich emigrantów typ prostego, drewnianego, jednoprzestrzennego (salowego) kościoła, założonego na rzucie prostokąta bez wyodrębnionego prezbiterium, z wbudowanymi emporami. Na terenie Nowego Miasta przy Kobylinie Adam Sieniuta zbudował w 1630 r. dla tychże uchodźców, osiedlających się w jego dobrach, kościół imienia *Zum Schiffllein Christi*³⁶. Spłonął on jednak w 1689 r., a na jego miejscu wystawiono wkrótce nowy, również drewniany. Ten drugi obiekt służył przez długi czas ewangelikom z okolicznych wsi. Jednak i ta świątynia spłonęła podczas pożaru miasta, w 1763 r., a na jej miejscu gmina kobylińska wzniosła trzeci budynek kultu (1764 r.), w popularnej w luterańskim budownictwie kościelnym konstrukcji szkieletowej (szkielet z drewnianych belek wypełniony gliną lub ceglami). Od frontu dostawiono wieżę, natomiast do wnętrza wprowadzono dwie kondygnacje empor³⁷. Kościół ten rozebrano po 1945 r.; pozostała po nim tylko drewniana wieża w konstrukcji słupowej, oszalowana, zwieńczona hełmem z latarnią.

W 1635 r. grupa uchodźców religijnych ze śląskiego Rychbachu/Dzierżonowa przybyła do przygranicznych Zdun. W założonym dla nich przez Piotra Sieniutę (syna Abrahama) Nowym Mieście, zwanym Zdunami Niemieckimi, mistrz ciesielski z Krotoszyna, Jerzy Roinke, zbudował świątynię ewangelicką w 1637 r. Poświęcił ją pastor Floryan Böhme z Cieszkowa pod imieniem Trójcy Przenajświętszej, i nazwał ją Arką Noego³⁸. Nazwa ta mogła oznaczać pomoc, jaką dla Ślązaków była możliwość zamieszkania w Zdunach.

Kościół zdunowski, ciasny i niszczący, udało się u schyłku XVII w. odremontować i powiększyć, do czego przyczyniła się wdowa po Aleksandrze Sieniucie, prowadząca w tej sprawie mediacje z protestującym proboszczem katolickim³⁹. Uczęszczała do niego prawdopodobnie także wspólnota z Krotoszyna, w którym podczas wojny 30-letniej osiadło kilkadziesiąt rodzin ze Śląska, a którym katolicycy właściciele miasta nie pozwalali na wystawienie własnej świątyni⁴⁰.

³⁶ Jolanta Dworzaczkowa, Jadwiga Kiwerska, Jan Waleński, *Kobylin. Zarys dziejów* (Kobylin: Kobylin: na zlec. Urzędu Miasta i Gminy, 1990), 28-83. Datę budowy kościoła (1632 r.) podają Werner, Steffani, *Geschichte*, 146; Bolesława Krzyślak, „Dawny kościół ewangelicki w Pogorzeli. Z dziejów przekształceń architektury ewangelickiej w Wielkopolsce”, w: *Ecclesia. Studia z dziejów Wielkopolski* 8 (2013): 237-281, online: http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_14746_e_2013_8_10/c/3681-3713.pdf [dostęp: 11 XI 2021].

³⁷ Łukaszewicz, *Krótki historyczno-statystyczny opis*, 214; Julius Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmaler der Provinz Posen* (3/1) (Berlin: Verlag von Julius Springer, 1896), 311-312; online: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=201973>, [dostęp: 28 VIII 2021].

³⁸ Edmund Callier, *Powiat kaliski w XVI stuleciu. Szkic geograficzno-historyczny* (Poznań: W. Simon, L. Rzepecki, 1887), 183-184; Grzegorz Kryg, *Zduny. Od pradziejów do upadku Rzeczypospolitej* (Poznań: „WIS”, 1993), 30-31, 51-51.

³⁹ Kryg, *Zduny*, 47.

⁴⁰ Łukaszewicz, *Krótki historyczno-statystyczny* (2), 201-204; Ryszard Marciniak,

W związku z powiększaniem się liczby protestantów śląskich napływających do Zdun, zachęconych dogodnymi warunkami osiedlania, powstała tu jeszcze jedna gmina ewangelicka, która w 1642 r. wzniosła osobny, drewniany kościół. Powstał on na miejscu przyszęłego, jeszcze jednego miasta lokowanego dla uchodźców przez Piotra Sieniutę – Sieniutowa⁴¹. Kościół ten nie przetrwał długo – po „potopie” szwedzkim, kiedy zapanowała niechęć do innowierców, został zburzony mocą orzeczenia trybunału w Piotrkowie w procesie przeciwko Aleksandrowi Sieniucie. Oskarżono go o wyrażenie zgody na budowę w swoich miastach dwóch kościołów ewangelickich nie zważając na konstytucję sejmową z 1632 r.⁴², zabraniającą naprawiania starych i stawiania nowych świątyń dysydenckich. Pozbawiona swojego kościoła gmina sieniutowska, połączyła się z gminą w Zdunach Niemieckich⁴³.

Nowe Miasto przy Jutrosinie założył Stanisław Kołaczkowski (1642). Kościół zbudowany dla tutejszej gminy, obejmującej także ewangelików z okolicznych wsi, służył również śląskim współwyznawcom z Milicza i Trzebnicy. W 1719 r., w czasie wojny północnej (1700-1721), która zahamowała rozwój ewangelickiego budownictwa kościelnego, katolicy jutrosińscy przy pomocy okolicznych chłopów wypędzili pastora, odebrali wspólnocie świątynię, zabrali z niej dzwony, ołtarz, naczynia srebrne i organy, a budynek zniszczyli. Po tym fakcie wierni uczęszczali do kościoła w Kobylinie⁴⁴.

W okresie tym, wielkopolscy innowiercy, podobnie jak w czasach „potopu”, opowiedzieli się po stronie Szwedów, licząc na poprawę swojej sytuacji. Konsekwencją było represjonowanie publicznych form kultu ewangelickiego. Na konfederacji tarnogrodzkiej w 1717 r. ustalono zasadę, zgodnie z którą wszystkim kościoły protestanckie powstałe po ustawie w 1632 r., i nieposiadające potwierdzeń do 1674 r., mają być zburzone. Tych, które przetrwały, nie wolno było powiększać ani remontować. Jednak właściciele ziemscy, w których dobrach osiedlili się luteranie, mimo tych represji przeważnie chronili swoich poddanych⁴⁵.

Tolerancja wyznaniowa: 1767 – k. XVIII w.

Trudny czas dla innowierców trwał do 1767 r., kiedy to uchwałą sejmu warszawskiego przyznano dysydentom wolność religijną. Wkrótce po wejściu w życie konstytucji sejmowej wiele wspólnot luterskich przystąpiło do budowy lub przebudowy swoich świątyń. Otwiera to kolejny okres w badaniach architektury tego typu obiektów.

„W Rzeczypospolitej szlacheckiej”, w: *Krotoszyn* (2), red. Dionizy Kosiński (Krotoszyn-Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 1996), 63-169.

⁴¹ Callier, *Powiat kaliski*, 177-178, 183; Kryg, *Zduny*, 30-31.

⁴² Konstytucja sejmowa z 1632 r., por. Callier, *Powiat kaliski*, 183.

⁴³ Łukaszewicz, *Krótki historyczno-statystyczny* (2), 166-182; Kryg, *Zduny*, 45-46.

⁴⁴ Harasimowicz, „Luterskie budownictwo”, 182-222; Dworzaczkowa, Kiwerska, Waleński, *Kobylin*, 113; Werner, *Geschichte*, 133.

⁴⁵ Dworzaczkowa, *Reformacja*, 352-353.



Il. 3. Kościół pw. NMP Królowej Polski, pierwotnie luterkański, Ostrow Wielkopolski, wewnątrz. Fot. Autorki

W nowych warunkach swoją świątynię mogła wybudować odradzająca się gmina w Jutrosinie, co nastąpiło w 1777 r., za pozwoleniem hrabiny Mielżyńskiej. Była to skromna budowla w konstrukcji szkieletowej, wzniesiona prawie wyłącznie ze środków wspólnoty. Nie dotrwała ona do naszych czasów – padła ofiarą pożaru w 1861 r. Na jej zgliszczach wzniesiono zachowaną do dziś budowlę ceglana⁴⁶.

Starania o zbudowanie własnego kościoła podjęła gmina w Ostrowie Wielkopolskim (powiat kaliski), która początkami swymi sięgała progu XVIII stulecia. Osiedli tu ewangelicy, w większości ze Śląska i Saksonii, którzy na nabożeństwa wędrowali początkowo m.in. do Zdun. W 1778 r., za zgodą właściciela miasta Michała Radziwiła, który również ofiarował budulec, ukończono wznoszenie ostrowskiej świątyni⁴⁷, zachowanej do naszych czasów. Wybudowano ją w konstrukcji szkieletowej, na rzucie prostokąta. Wieżę i zakrytą dostawiono kolejno w XIX i XX w. We wnętrzu nieznanemu architektowi rozpiął po bokach dwie kondygnacje empor, z których dolna posiada balustradę o linii wklęsło-wypukłej. Przestrzeń wydzieloną emporami przekrywa strop z fasetą, wsparty na drewnianych słupach w przedłużeniu filarów balkonowych. Empory posiadają osobne przekrycia. Poprzez zastosowanie takiego rozwiązania przestrzennego ostrowska świątynia reprezentuje typ hali emporowej. Obecnie kościół pełni funkcję rzymskokatolickiego kościoła parafialnego pw. NMP Królowej Polski.

⁴⁶ Callier, *Powiat pyzdrski*, 86; Werner, *Geschichte*, 132-133.

⁴⁷ Werner, *Geschichte*, 251.

Znacznie skromniejszy drewniany budynek zbudowała w 1794 r. rozrastająca się gmina w Pleszewie, którą w czasie wojny 30-letniej założyli niemieccy ewangelicy, osiedleni w lokowanym dla nich przez Piotra Sieniutę nowym mieście. Jednakże obecny kościół pleszewski pochodzi z połowy XIX w. (ob. rzymskokatolicki pw. Najświętszego Zbawiciela)⁴⁸.

Obok tych tradycyjnych w rzucie i bryle budowli, reprezentujących popularny na przestrzeni XVI-XVIII w. typ drewnianego lub zbudowanego w konstrukcji szkieletowej kościoła, założonego na prostokącie, powstawały świątynie o nowatorskich rozwiązaniach przestrzennych i konstrukcyjnych, z tendencją do realizacji wnętrz centralnych.

W latach 1770-1780 taki kościół zbudowała sobie ewangelicka wspólnota w Odolanowie (powiat kaliski), utworzona już w drugiej ćwierci XVII w. przez śląskich uchodźców. Otrzymałszy pozwolenie i duże wsparcie materialne od ówczesnego właściciela dóbr odolanowskich księcia Aleksandra Sułkowskiego, mieszkańcy miasta i okolicy postawili niewielką budowlę „na zewnątrz miasta, na podmokłym terenie, przy użyciu rusztowań z mocnych belek”⁴⁹. Świątynia ta, wzniesiona w konstrukcji szkieletowej, przedstawia typ kościoła o układzie centralnym, realizującego ewangelicką ideę dążenia do jedności i integralności przestrzennej, pomagającej aktywnie uczestniczyć w liturgii wszystkim wiernym. Rozwiązania centralne zapewniały lepszą widzialność pastora i słyszalność kazania, które głosił. Dlatego uważane były za bardziej funkcjonalne niż podłużne salowe wnętrza⁵⁰. Odolanowska świątynia otrzymała kształt ośmiokąta, z dwoma przylegającymi aneksami mieszczącymi przedsionki z wejściem głównym i wejściem bocznym. Jej korpus przekrywa przełamany dach ośmiopłociowy, zwieńczony wieżyczką o barokowych formach. Dwie wieżyczki schodowe opinające naroża, podobnie jak murowaną zakrystię, zastępującą pierwotną, drewnianą, dodano znacznie później, podczas przebudowy świątyni w czwartej ćwierci XIX w. W tym czasie również wymieniono drewnianą konstrukcję na murowaną⁵¹. Dwa rzędy okien w korpusie odpowiadają układowi wnętrza, które organizuje biegnąca wokół drewniana, filarowa empora. Wydzieloną przez nią przestrzeń nakrywa ośmioboczna kopuła, u wierzchołka przechodząca w płaski strop. Obecnie odremontowany budynek stanowi miejsce organizacji imprez kulturalnych.

⁴⁸ Szymański, „Pleszew”, 71-72, 130.

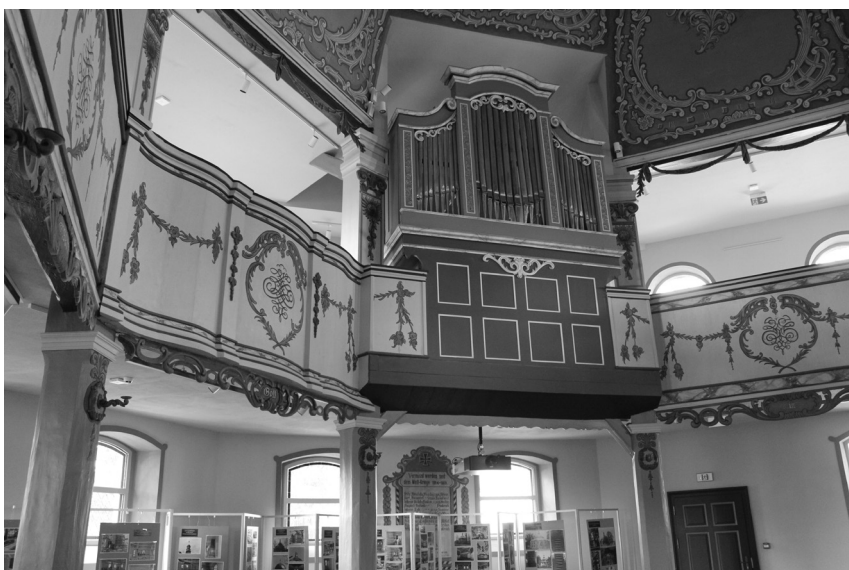
⁴⁹ Werner, *Geschichte*, 1-2; Zofia Ostrowska-Kęmbłowska, „Sztuka w okresie Oświecenia”, w: *Dzieje Wielkopolski* (1), red. Jerzy Topolski (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1969), 903-947.

⁵⁰ Harasimowicz, „Luterańskie budownictwo”, 182-222; Jan Harasimowicz, „Fundacje sakralne różnowierczej szlachty polskiej w XVI i XVII wieku”, w: *Fundacje i fundatorzy w średniowieczu i epoce nowożytnej*, red. Edward Opaliński, Tomasz Wiślicz (Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN, 2000), 142-153.

⁵¹ A. Kodurowa, *Katalog zabytków sztuki w Polsce* (5/16) (Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 1958), s. 9.



Il. 4. Kościół ewangelicki w Odolanowie, widok ogólny. Fot. Autorki



Il. 5. Kościół ewangelicki w Odolanowie, wewnątrz. Fot. Autorki

Świątynia centralna, murowana z cegły, powstała również w Krotoszynie. Tutejsza, powiększająca się wówczas gmina, obejmująca okoliczne wsie, starała się o własny obiekt do sprawowania kultu, by nie korzystać ze zdunskiego. Po uzyskaniu zgody przez synod generalny luteranów wielkopolskich we Wschowie i wsparciu finansowym dziedzica Wojciecha Husarzewskiego, własny kościół zbudowano w latach 1788-1790⁵². Wzniesiony na wzór ewangelicko-augsburskiej świątyni imienia Trójcy Świętej w Warszawie, znakomicie zaprojektowanej przez Szymona Bogumiła Zuga, a pośrednio nawiązujący do rzymskiego Panteonu, kościół krotoszyński otrzymał nowatorską formę klasycystycznej rotundy z czterema portykami kolumnowymi (zachodni obecnie zamurowany), nakrytej kopułą i pierwotnie zwieńczonej latarnią⁵³. Obecna fasada z dwiema wieżami powstała w miejsce wschodniego portyku w czwartej ćwierci XIX w., kiedy kościół przebudowano⁵⁴. Surowość budowlanej, zestawionej z prostych geometrycznych brył, pozbawionych podziałów architektonicznych, harmonizuje z jednolitym



Il. 6. Kościół pw. św. Andrzeja Boboli, pierwotnie luterski, Krotoszyn, widok ogólny.
Fot. Autorki

⁵² Werner, *Geschichte*, 169; Łukaszewicz, *Krótki historyczno-statystyczny (2)*, 201-204; Marciniak, „W Rzeczypospolitej”, 63-169.

⁵³ Kohte, *Verzeichnis*, 314

⁵⁴ Werner, *Geschichte*, 169.



Il. 7. Kościół pw. św. Andrzeja Boboli, pierwotnie luterański, Krotoszyn, wnętrze.
Fot. Autorki

w wyrazie, ascetycznym i jasnym wnętrzem⁵⁵. Wypełniają je podwójne, drewniane empory wsparte na doryckich i jońskich kolumnach, obiegające kolisty korpus. Kolumny empor dźwigają także sufit z fasetą. Obecnie jest to kościół rzymskokatolicki pw. św. Andrzeja Boboli.

Kościół zdunowski, który padł ofiarą pożaru w 1789 r., już w dwa lata później, przy wydatnej pomocy finansowej ówczesnego dziedzica dóbr zdunowskich, Maksymiliana Mielżyńskiego, zastąpiony został monumentalną w skali, murowaną z cegły świątynią imienia Łaski Bożej⁵⁶. Reprezentuje on typ kościoła łączącego tradycyjny schemat podłużny z centralizującym. Założona na prostokącie budowla, z dostawioną od wschodu wieżą o zaokrąglonych narożach, i przybudówką od zachodu, posiada wewnątrz skonstruowane w oparciu o elipsę. Środkową przestrzeń, przekrytą spłaszczoną kopułą z lunetami, otaczają dwukondygnacyjne empory wsparte na drewnianych jońskich kolumnach na rzucie elipsy⁵⁷. Podobnie jak w świątyni krotoszyńskiej, do gromadzących się tutaj

⁵⁵ Ostrowska-Kęmbłowska, „Sztuka w okresie Oświecenia”, 903-947.

⁵⁶ Adolf Henschel, *Jubelbüchlein, enthaltend die Geschichte der evangelischen Gemeinde zu Zduny* (Diesdorf bei Gäbersdorf: Buchdruckerei der Schreiberhau-Diesdorfer Rettungsanstalten, 1892), 169; Kryg, *Zduny*, 52.

⁵⁷ Ostrowska-Kęmbłowska, „Sztuka w okresie Oświecenia”, 903-947.



Il. 8. Kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, pierwotnie luterński, Zduny, wewnątrz. Fot. Autorki

wiernych przemawiała ekspresja „czystej”, klasycystycznej, niemal pozbawionej dekoracji architektury. Wykonanie projektu kościoła zdunowskiego powierzono wrocławskiemu architektowi Johannowi Friedrichowi Hansenowi, co wskazuje na trwanie prężnych związków artystycznych z pobliskim Śląskiem⁵⁸. Obecnie budynek użytkowany jest jako katolicka kaplica przedpogrzebowa.

KOŚCIOŁY OŁĘDERSKIE

W regionie kaliskim także osiedlali się tzw. „oładrzy”, czyli przeważnie niemieccy koloniści z Brandenburgii, Nowej Marchii, Pomorza Zachodniego, Śląska, głównie wyznania luterńskiego. Przybywali na zaproszenie właścicieli ziemskich, dążących do powiększenia swoich dochodów poprzez zagospodarowanie znajdujących się w ich dobrach nieużytków. Osadnictwo oładerskie szczególnie intensywnie rozwijało się w drugiej połowie XVIII w⁵⁹.

⁵⁸ Tamże, 903-947.

⁵⁹ Wiesława Kowalska, Zbigniew Chodyła, *Puszcza Pyzdrska. Oładerskie dziedzictwo* (Pyzdry: Towarzystwo Kulturalne Echo Pyzdr, 2010), 6, online: www.blizanow.ug.gov.pl/images/PDF/obr_puszcza_pyzdrska-.pdf, [dostęp: 2 IX 2021].

Osadnicy w tym czasie zasiedlili Puszcę Pyzdrowską, gdzie założyli ponad 40 wsi. W tych większych, dla celów kultu budowali skromne domy modlitwy, którymi były najczęściej drewniane, pozbawione wieży budowle kryte strzechą, o salowym wnętrzu. W wielu przypadkach funkcję domu modlitwy spełniała szkoła. W większych skupiskach budowano kościoły⁶⁰.

W Grodźcu (powiat koniński), gdzie utworzono parafię (1796), przy dużym wsparciu dziedzica Stadnickiego miejscowa społeczność wzniosła w latach 1797-1803 niewielki kościół konstrukcji szkieletowej⁶¹. Obiekt ten nie zachował się, ale na jego miejscu zbudowano nowy murowany w połowie XIX w., który w ostatnich dekadach popadł niestety w ruinę.

Z kolei w Stawiszynie (powiat kaliski), po utworzeniu parafii (1777), na nabożeństwa przygotowano salę modlitw w domu przy rynku. Natomiast drewniany kościół imienia Trójcy Świętej postawiła gmina w latach 1785-1788 na terenach zamkowych, za zgodą starosty Stawiszyna i przy finansowym wsparciu kościołów protestanckich w Wielkopolsce⁶². Obecny kościół, nieczynny i dekonsekwentny, pochodzi z połowy XIX w.

Podobne domy modlitw i kościoły budowali osadnicy osiedlający się w tym czasie w innych częściach regionu kaliskiego. W powiecie pyzdrowskim wymienić należy osady olęderskie (10) założone w dobrach szlacheckich w okolicach Nekli, z „domostwami do modlenia”, będącymi zarazem szkołą i miejscem zamieszkania nauczyciela, np. w Brzeźnie. W Nekielce (pierwotnie: Nekielskie Olędry) zbudowano w 1754 r. największy w okolicy dom modlitwy. Jednak drewniana budowla kryta strzechą z trudem mieściła licznie przybywających na nabożeństwa wiernych⁶³. Obecny kościół powstał w drugiej połowie XIX w. Z kolei koloniści osadzeni przez Teofilę z Działyńskich Potulicką w jej dobrach kórnickich wystawili w Bninie, przy wydatnym wsparciu dziedziczki, w latach 1776-1777 kościół, na miejscu wcześniejszego. Była to budowla szkieletowa, na rzucie prostokąta, z wbudowanymi emporami⁶⁴. Także i w tym wypadku zachowany do dziś budynek powstał w drugiej ćwierci XIX w. Natomiast w Pogorzeli osadnicy, których przyjął Roch Nepomucen Zbijewski za zgodą i wsparciem kolejnego

⁶⁰ Tamże, 6, 30.

⁶¹ Eduard Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese* (1), (Vogtland: Günter Wolff, 1937), 67-77, online: http://eduardkneifel.eu/data/Die_evangelisch-augsburgischen_Gemeinden-_der_-kalischer_Dioezese.pdf, [dostęp: 17 V 2021].

⁶² Tamże, 41.

⁶³ Zbigniew Chodyła, „Najstarsze dzieje osad olęderskich w okolicach Nekli w latach 1749-1793”, w: *Nekielskie olędry. W kręgu pracy, wiary i nadziei*, red. Jerzy Osypiuk (Nekla: LoboSoft, 2012), 9-48., online: http://www.nekla.pl/download/nekielskie_olედry.pdf, [dostęp: 14 VI 2020]; Olgierd Kiec, „Ewangelicka parafia w Nekielce w XIX i XX wieku”, w: *Nekielskie olędry*, 49-96.

⁶⁴ Kohte, *Verzeichnis*, 258-259.

właściciela Mikołaja Taczanowskiego, przystosowali w 1790 r. stojącą w środku miasta, w pobliżu rynku, stodołę, adaptując ją na dom modlitwy. Był to niewielki budynek w konstrukcji szkieletowej, na rzucie prostokąta, kryty gontem. W trzeciej ćwierci XIX w. zastąpiono go nowym kościołem (obecnie jest on nieużywany)⁶⁵. W 1775 r. mały drewniany dom modlitwy, przypominający szopę, zbudowali ewangelicy z Koźmina i okolic, na przedmieściu Lipowiec, na terenie nowo założonego z inicjatywy Elżbiety z Branickich Sapieżyny miasta, zwanego niemieckim (Koźmin Niemiecki). Obiekt ten z powodu zniszczenia konstrukcji rozebrano w 2 połowie XIX w.⁶⁶. W powiecie kaliskim, koloniści ze Śląska, którzy na zaproszenie Marcina Wągrowskiego osiedlili się w Sobiesękach i okolicach, zbudowali na terenie kolonii zwanej Marcinów dom modlitwy, poświęcony w 1796 r.⁶⁷ Budowla ta nie zachowała się, podobnie jak tego rodzaju obiekt służący osadnikom w Koźminku, ulokowany przy rynku⁶⁸.

PODSUMOWANIE

Powyższe rozważania wykazują, że kościoły protestanckie wznoszone na przestrzeni XVI – XVIII w. w regionie kaliskim przeważnie nie przetrwały do chwili obecnej w pierwotnym stanie. Niewiele można powiedzieć o budownictwie kościelnym braci czeskich, których drewniane kościoły nie zachowały się. Jedyny ocalały kościół braterski w Krotoszynie, murowany i monumentalny, ale także pozostałość po świątyni Jednoty w Borzęcizkach, potwierdzają popularność tradycji gotyckich w połączeniu z elementami nowożytnymi w architekturze kościelnej tej konfesji. Na gruncie wielkopolskim najlepszym tego przykładem jest kościół św. Jana w Lesznie.

Wśród świątyń luterzańskich fundowanych w tym okresie również powstał murowany obiekt o formach gotyckich (Miłosław), jednak z badań wynika, że najbardziej rozpowszechniony był typ kościoła drewnianego lub zbudowanego w konstrukcji szkieletowej. Takie kościoły wznosili uchodźcy religijni ze Śląska, którzy osiedli na południu regionu w XVII w. Budowle te nie przetrwały do dzisiejszych czasów. Można założyć, że powstałym wówczas obiektom nadawano popularną w budownictwie kościelnym śląskich emigrantów formę budowli salowej, założonej na prostokącie, z obiegającymi wewnątrz emporami.

⁶⁵ Krzyślak, „Dawny kościół”, 237-281.

⁶⁶ Werner, *Geschichte*, 155-156; Jan Kębłowski, Zofia Ostrowska-Kębłowska, *Katalog zabytków sztuki w Polsce* (5/11) (Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 1973), 17.

⁶⁷ Kneifel, *Die evangelisch*, 141.

⁶⁸ Eduard Kneifel, „Gmina ewangelicka Prażuchy z okazji 125-lecia istnienia gminy i obchodów stulecia ewangelicko-luterańskiego Kościoła” (1933), w: *Osadnictwo protestanckie w latach 1770-1945*, online: www.schondorf.pl/historia-liskowa-i-okolic/osadnictwo-protestanckie-w-latach-1770-1945/, [dostęp: 19 V 2021].

Podobne kościoły w konstrukcji i rzucie wznoszono w luterańskich gminach także na przestrzeni następnego stulecia. W miastach w niektórych przypadkach dodawano od frontu budowli wieżę i wprowadzano do wnętrza świątyni kolejną kondygnację empor w związku z powiększaniem się ewangelickich społeczności. Z wyjątkiem wieży kobylińskiej świątyni, nie przetrwały również i te obiekty, tak samo jak skromne ołęderskie kościoły czy domy modlitwy kryte strzechą.

Zachował się natomiast zbudowany w ostatniej ćwierci XVIII w. w konstrukcji szkieletowej kościół w Ostrowie Wielkopolskim, reprezentujący typ hali emporowej. Budowla ta powstała już w okresie, w którym innowiercy cieszyli się wolnością religijną. Uchwalenie przez sejm ustawy tolerancyjnej wydatnie przyczyniło się do rozwoju protestanckiego budownictwa kościelnego. Pojawiły się wówczas obiekty murowane o nowoczesnych rozwiązaniach konstrukcyjnych, dążących do realizacji optymalnej funkcjonalności świątyni (Odolanów, Krotoszyn, Zduny).

Nakreślenie problematyki architektury w regionie kaliskim w okresie nowożytnym może stanowić punkt wyjścia do podjęcia badań porównawczych na tym polu z innymi regionami, zarówno w Rzeczypospolitej, jak i w krajach ościennych. W tym kontekście ważną kwestią wymagającą pogłębionej analizy są związki artystyczne badanego terenu z sąsiadującym od południa Śląskiem.

Kościół budowane dla braci czeskich w dawnym powiecie kaliskim, konińskim i pyzdrowskim w układzie chronologicznym:

Lp.	MIEJSCOWOŚĆ	POWIAT	CZAS BUDOWY		TECHNOLOGIA	STAN ZACHOWANIA
			reformacja	kontrreformacja		
1.	Marszew	kaliski	po 1553	po 1639	pierwsza budowla drewniana, kolejna – brak danych	nie zachowany
2.	Gołuchów	kaliski	2 poł. XVI w.		drewniany	nie zachowany
3.	Krotoszyn	pyzdrowski		k. XVI w.	murowany	zachowany
4.	Borzęczki	pyzdrowski		k. XVI w.	murowany	zachowany częściowo
5.	Chocz	kaliski		1609	zapewne drewniany	nie zachowany
6.	Karmin	kaliski		pocz. XVII w., 1641	pierwsza i kolejna budowla zapewne drewniane	nie zachowany
7.	Żychlin	koniński		1610	drewniany	nie zachowany

Kościół budowane dla luteran w dawnym powiecie kaliskim, konińskim i pyzdrowskim w układzie chronologicznym:

Lp.	MIEJSCOWOŚĆ	POWIAT	CZAS BUDOWY			TECHNOLOGIA	STAN ZACHOWANIA
			reformacja	kontrreformacja	tolerancja wyznaniowa		
				1 ćw. XVII w.	2 ćw. XVII w. – 1767	1767 – k. XVIII w.	
1.	Lubinia Mała	kaliski	2 poł. XVI w.				nie zachowany
2.	Miłostaw	pyzdrowski		1620			zachowany częściowo
3.	Kobylin (Nowe Miasto)	pyzdrowski			1630, 1689, 1764		zachowany częściowo
4.	Zduny (Niemieckie)	kaliski			1637	1791	kościół zachowany

5.	Zduny (Sieniutowo)	kaliski			1642			drewniany	nie zachowany
6.	Jutrosin (Nowe Miasto)	pyzdrowski			zapewne 1642	1777		pierwsza budowa - brak danych, kolejna - w konstrukcji szkieletowej	nie zachowany
7.	Nekielka	pyzdrowski			1754			drewniany	nie zachowany
8.	Odolanów	kaliski				1770-1780		w konstrukcji szkieletowej	zachowany
9.	Koźmin (Kozmin Niemiecki)	pyzdrowski				1775		drewniany	nie zachowany
10.	Bnin	pyzdrowski				1776-1777		w konstrukcji szkieletowej	nie zachowany
11.	Ostrów Wielkopolski	kaliski				1778		w konstrukcji szkieletowej	zachowany
12.	Stawiszyn	kaliski				1785-1788		drewniany	nie zachowany
13.	Krotoszyn	pyzdrowski				1788-1790		muruwany	zachowany
14.	Pogorzela	pyzdrowski				1790		w konstrukcji szkieletowej	nie zachowany
15.	Pleszew	kaliski				1794		drewniany	nie zachowany

16.	Sobiesęki	kaliski				1796	zapewne drewniany	nie zachowany
17.	Grodziec	koniński				1797-1803	w konstrukcji szkieletowej	nie zachowany

Kolorem szarym oznaczono kościoły/domy modlitwy olęderskie (ujęte zostały te budowle, których datację udało się ustalić).

BIBLIOGRAFIA

„Atlas historyczny Polski. Rejestry poborowe województwa kaliskiego w XVI w.”, w: *Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski (2)*, red. M. Słoń (Instytut Historii PAN im. Tadeusza Manteuffla, 2015), <http://atlasfontium.pl>.

Callier, Edmund. 1887. *Powiat kaliski w XVI stuleciu. Szkic geograficzno-historyczny*. Poznań: W. Simon, L. Rzepecki.

Callier, Edmund. 1888. *Powiat pyzdrowski w XVI stuleciu. Szkic geograficzno-historyczny*. Poznań: W. Simon.

Chodyła, Zbigniew. 2012. „Najstarsze dzieje osad ołęderskich w okolicach Nekli w latach 1749-1793”. W: *Nekielskie ołędry. W kręgu pracy, wiary i nadziei*, red. Jerzy Osypiuk, 9-48. Nekla: LoboSoft. http://www.nekla.pl/download/nekielskie_olედry.pdf.

[Chorąży]. 1883. „Konin”. W: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 4, red. Filip Sulimierski, Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski, 333-338. Warszawa: nakł. Władysława Walewskiego. http://dir.icm.edu.pl/pl/Sownik_geograficzny/Tom_IV.

Dworzaczkowa, Jolanta. 1997. *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI-XVII wieku*. Warszawa: Semper.

Dworzaczkowa, Jolanta Jadwiga Kiwerska, Jan Waleński. 1990. *Kobylin. Zarys dziejów*. Kobylin: na zlec. Urzędu Miasta i Gminy.

Dworzaczkowa, Jolanta. 1995. *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Dworzaczkowa, Jolanta, Halina Kowalska. 1989-1991. „Rozdrażewski (Rozrażewski) Jan h. Doliwa”. W: *Polski Słownik Biograficzny (32)*, red. Emanuel Rostworowski, Henryk Markiewicz, 371-373. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Dworzaczkowa, Jolanta. 2003. *Z dziejów braci czeskich w Polsce*. Poznań: Instytut Historii UAM.

Harasimowicz, Jan, 2000. „Fundacje sakralne różnowierczej szlachty polskiej w XVI i XVII wieku”. W: *Fundacje i fundatorzy w średniowieczu i epoce nowożytnej*, red. Edward Opaliński, Tomasz Wiślicz, 142-153. Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN.

Harasimowicz, Jan. 2012. „Luterańskie budownictwo kościelne na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej”. W: *Kościół luterański na ziemiach polskich (XVI-XX w.). W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. Jarosław Kłaczek, 187-222. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Henschel, Adolf. 1892. *Jubelbüchlein, enthaltend die Geschichte der evangelischen Gemeinde zu Zduny*. Diesdorf bei Gäbersdorf: Buchdruckerei der Schreiberhau-Diesdorfer Rettungsanstalten.

Kęblowski Jan, Zofia Ostrowska-Kęblowska. 1973. *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*. T. 5: woj. poznańskie, z. 11: pow. krotoszyński, red. Teresa Ruszczyńska i Aniela Sławska. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk.

Kiec, Olgierd. 2012. „Ewangelicka parafia w Nekielce w XIX i XX wieku”. W: *Nekielskie ołędry. W kręgu pracy, wiary i nadziei*, red. Jerzy Osypiuk, 49-96. Nekla: LoboSoft. http://www.nekla.pl/download/nekielskie_olעדry.pdf.

Kneifel, Eduard. 1937. *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese*. Cz. 1. Vogtland: Günter Wolff. http://eduardkneifel.eu/data/Die_evangelischaugsburgischen_Gemeinden_der_kalischer_Dioezese.pdf.

Kneifel, Eduard. 1933. „Gmina ewangelicka Prażuchy z okazji 125-lecia istnienia gminy i obchodów stulecia ewangelicko-luterańskiego Kościoła”. W: *Osadnictwo protestanckie w latach 1770-1945*. www.schondorf.pl/historia-liskowa-i-okolic/osadnictwo-protestanckie-w-latach-1770-1945/.

Kodurowa A. 1958. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*. T. 5: woj. poznańskie, z. 16: pow. ostrowski, red. Teresa Ruszczynska i Aniela Sławska. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk.

Kohte, Julius. 1896. *Verzeichnis der Kunstdenkmaler der Provinz Posen*. T. 3: Die Landkreise des Regierungsbezirks Posen, cz. 1. Berlin: Verlag von Julius Springer. <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=201973>.

Konopiński, Tomasz. 1906. *Kościół w Borzęcizkach i jego patronowie od roku 1600 do naszych czasów*. Poznań. Odbitka z Dziennika Poznańskiego. Test w wersji elektronicznej przygotował Rafał Witkowski. http://biblioteka.muzeum.krotoszyn.pl/zrodla/3734_2.pdf.

Kowalska Wiesława, Zbigniew Chodyła. 2010. *Puszcza Pyzdrska. Ołęderskie dziedzictwo*. Pyzdry: Towarzystwo Kulturalne Echo Pyzdr. www.blizanow.ug.gov.pl/images/PDF/obr_puszcza_pyzdrska.pdf.

Krotoski, Kazimierz. 1930. *Dzieje miasta Krotoszyna*. Cz. 1: *Miasto Krotoszyn i jego dziezice za czasów polskich (od 1415 do 1779)*. Krotoszyn: Magistrat Miasta Krotoszyna.

Kryg, Grzegorz. 1993. *Zduny. Od pradziejów do upadku Rzeczypospolitej*. Poznań: „WIS”.

Krzyślak, Bolesława. 2013. „Dawny kościół ewangelicki w Pogorzeli. Z dziejów przekształceń architektury ewangelickiej w Wielkopolsce”, *Ecclesia. Studia z dziejów Wielkopolski* 8 (2013): 237-281. http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_14746_e_2013_8_10/c/3681-3713.pdf

Kwiczala, M. 1960. *Katalog Zabytków Sztuki w Polce*. T. 5: woj. poznańskie, z. 29: wrzesiński. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk.

Łukaszewicz, Józef. 1869-1875. *Krótki historyczno-statystyczny opis miast i wsi w dzisiejszym powiecie krotoszyńskim od najdawniejszych czasów aż po rok 1794*. T. 1: Obwód kobyliński, t. 2: Obwód borecki i krotoszyński. Poznań: Jan Konstanty Żupański, A. Schmädicki.

Łukaszewicz, Józef. 1858-1859. *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*. T. 1-2. Poznań: Wilhelm Decker, Jan Konstanty Żupański.

Łukaszewicz, Józef. 1835. *O kościołach Braci Czeskich w dawnej Wielkiej Polsce*. Poznań: Pompejusz Karol. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/show-content/publication/edition/3099?id=3099>

Marciniak, Ryszard. 1996. „W Rzeczypospolitej szlacheckiej”. W: *Krotoszyn*. T. 2: Historia, red. Dionizy Kosiński, 63-169. Krotoszyn-Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.

Miedziak, Witold. „Fundacje architektoniczne rodziny Rozdrażewskich – problemy stylu i znaczenia formy”, *Artium Quaestiones* 29 (2018): 321-347.

Ostrowska-Kęłbowska, Zofia. 1969. „Sztuka w okresie Oświecenia”. W: *Dzieje Wielkopolski*. T.1: *Do roku 1793*, red. Jerzy Topolski, 903-947. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Szymański, Andrzej. 1989. „Pleszew w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej”. W: *Dzieje Pleszewa*, red. Marian Drozdowski, 51-89. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Werner, Albert, Johannes Steffani. 1904. *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen* (Lissa: Friedrich Ebbeckes). <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/34695/edbudynkieition/51858/content>.

PROTESTANCI W REGIONIE KALISKIM W XVI-XVIII WIEKU I ICH BUDOWNICTWO KOŚCIELNE. ZARYS PROBLEMATYKI

SŁOWA KLUCZOWE

Protestantyzm, architektura kościelna, Wielkopolska, województwo kaliskie, okres nowożytny

STRESZCZENIE

Artykuł w bardzo ogólnym zarysie dotyka problematyki protestanckiego budownictwa kościelnego w regionie kaliskim, obejmującym historyczne powiaty: kaliski, puzdrski i koniński, w okresie od XVI do XVIII w. Stanowi próbę rozpoznania powstałych w tym czasie fundacji kościelnych dla gmin braci czeskich oraz luterańskich. Podstawowe pytanie przyświecające powyższym rozważaniom odnosi się do rozróżnienia typów innowierczych świątyń, zarówno w zakresie form architektonicznych, jakie otrzymywały, jak również ich rozwiązań przestrzennych i rzutów, na których je zakładano. Kwestią, na którą zwrócono szczególną uwagę jest fenomen popularności niektórych typów przez bardzo długi okres czasu. Problematyka protestanckiego budownictwa kościelnego osadzona została w kontekście historycznym, naświetlającym ruch reformacyjny w regionie kaliskim. Wskazano na okoliczności wznoszenia świątyń protestanckich i ich losy, począwszy od czasów przybycia na ziemię kaliską w połowie XVI w. braci czeskich, następnie emigrantów religijnych ze Śląska w okresie wojny 30-letniej i kolonistów „olęderskich” w XVIII w., do momentu przyznania protestantom swobód wyznaniowych. Wolność religijna przełożyła się na rozwój protestanckiego budownictwa kościelnego, co uwidoczniło się nie tylko w rosnącej liczbie nowych świątyń, ale także w poszukiwaniu nowatorskich rozwiązań konstrukcyjnych.

PROTESTANTS IN THE REGION OF KALISZ FROM THE 16TH TO 18TH CENTURY AND THEIR SACRAL ARCHITECTURE: AN OUTLINE

KEYWORDS

Protestantism, sacral architecture, Greater Poland, Kalisz voivodeship, early modern period

SUMMARY

The aim of this study is to offer a brief outline of protestant sacral architecture in the region of Kalisz, comprised of historic counties of Kalisz, Pyszcz and Konin from the 16th to 18th Century. Author tries to trace foundations of new parish churches for the United Brotherhood and lutheran communities. The general research question posed in this study targets different typologies of protestant church architecture in the region, including analysis of architecture and arrangements of interior, with focus on longevity of some typological units. Those issues were backgrounded in the historical framework of protestantism in the region of Kalisz, including situation of different waves of immigration or religious exile from other countries, affecting local confessions (to mention immigrants from Bohemia, Silesia or German-speaking rural colonists, called "Olędry") from the outbreak of protestantism, counterreformation in Poland and introduction of religious tolerance in the mid-18th Century. The last factor affected protestant sacral architecture in many ways, allowing many new interesting and monumental churches of lutheran confessions to be constructed, often showing innovation in form and spatial arrangement.